

מאיר יעקב קיסטר, מחקרים בהתהוות האסלאם, ערך מיכאל לקר, תרגם אהרון אמיר; הוצאת מאגנס, ירושלים, 1998, עמודים כולל אינדקס ורשימה ביבליוגרפית.

עידן בין השמשות אמור להיות מוקד התעניינות לאנשים שעיסוקם הוא רב־תחומי, ועל כן יש חשיבות להופעתו של קובץ מחקרים זה בשפה העברית. המחקרים הם פרי עמלו של מומחה בעל שיעור קומה עולמי החוקר זה שנים רבות את המעבר מהג'אהליה לאסלאם. כגבול התחתון לתקופת ההתעניינות שלו בחר קיסטר את שנת הפיל. אמנם המסורת האסלאמית גורסת כי זהו מועד לידתו של הנביא מוחמד, אולם מתוך מאמר שהקדיש קיסטר לכתובת מונומנטלית מדרום ערב ניתן להקיש כי אירוע דרמטי זה התרחש בשנת 542 לסה"נ (Kister 1965: 425-436). את הגבול העליון של תחום מחקרו הציב בסמוך לאחר נפילת שושלת בית אומיה (בשנת 750).

רבים ממחקריו של מאיר יעקב קיסטר עוסקים בתקופת המעבר מחברה ערבית עובדת אלילים למסגרת פוליטית רחבת ידיים שראשיה הניפו בעוז את האמונה באל אחד ובשליחו הנביא מוחמד. מחקר תהליכי התמורה בעידן שבין הג'אהליה לח'ליפות האסלאמית אינו פשוט. זו הייתה תקופה של מציאות מורכבת שבמהלכה התחוללו שינויים מהירים ועמוקים בסדרי החברה, במוסדותיה ובמערך אמונותיה. אמנם באזורים שונים של חצי האי הערבי ושל הסהר הפורה נחשפו ממצאים ארכיאולוגיים המיוחסים לערביי הג'אהליה וכן נשתמרו בכתובות ובחיבורים היסטוריים ידיעות אשר נכתבו במגוון של לשונות. אולם לצורכי שחזור מהימן של רעיונות ותהליכים חברתיים מידע זה מוסיף רק מעט בהשוואה לתרומתו בכוח לקביעת הכרונולוגיה של האירועים. על מנת להבהיר זאת אמקד את מבטי לרגע בסביבה המצויה כמטחוו קשת מקמפוס אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. במרחב זה נתגלו ממצאים בעלי קווי מתאר כשל מבני תפילה, ביניהם כאלה הכוללים שתי גומחות תפילה, אחת בדרום ואחת במזרח. סקר הר הנגב חשף כתובות סלע המרמזות על קיומה של אמונה מונותאיסטית בקרב שבטים ערביים בשלהי המאה השביעית ובראשית המאה השמינית (נבו 1982: 214-218; שרון 1981: 1-12; Sharon 1990: 9-35). סוזמנוס איש עזה, היסטוריון בן התקופה הביזנטית, מתאר את הערבים (הסאראקאנים) כמקפידים על מה שנראה לו כשרידים של חוקת משה (רובין 1988: 25-49). השוואת ממצאים אלה עם סיפורי העבר

שהנחילה המסורת האסלאמית מעלה כי הקשיים בלימוד תמורות בעולם האמונות והדעות אינם נעלמים גם אם המתבונן מצמצם את מבטו לבחינת אזור מוגדר ותחום כהר הנגב בשלהי התקופה הביזנטית.

בהיעדר מחקר מפורט המשווה את תוכן הכתובות עם המידע ההיסטורי, קשה לקבוע מסמרות בדבר ראשית המונותיאזום בחצי האי הערבי. בכל זאת ניתן להעלות השערה אחת: דת האסלאם לא צמחה באחת. קדמה לה השתרשות של מונחים ואמונות בקרב שבטי צפון חצי האי הערבי, סיני ובלאד אל-שאם. חלחול של מושגים מדת משה בקרב שבטי ערב הקלו על בן נאת המדבר של מכה להפיץ את בשורתו בקרב קהל היעד שלו, שבטי הנוודים שבשולי אימפריות הסהר הפורה.¹ מתוך מחקריו של קיסטר, ובמיוחד ממאמריו על חודשי השנה האסלאמית, עולה כי הצלחתו של הנביא מוחמד לשכנע את מאויניו במכה ומדינה לא סילקה באחת את תמונת העולם הישנה וזו שרדה עוד שנים ארוכות. אמנם המאמינים בתורת מוחמד ראו בג'אהליה, על ריבוי האלוהויות ועל היעדר נורמות מרסנות שאפיינו אותה, את היפוכו המוחלט של העידן שהחל לאחר בשורתו. אולם קיסטר מראה באופן משכנע כי הג'אהליה נמשכה עמוק לתוך המאות הראשונות לשלטונה של הישות הפוליטית והתרבותית הקרויה אסלאם.

לימוד תקופות מעבר, שקיעה וצמיחה אינו נושא קל, כאמור. נדרשת לו הכרה של תרבויות ולשונויות ונחוצה בקיאות מעמיקה בתחומים רבים, שכל אחד מהם בנפרד עשוי לפרנס חוקרים מתמחים. זאת ועוד, צמיחה של דת חדשה ושל סדר פוליטי חדש הנם נושאים השרויים לרוב בתוך ענן כבד. העובדות אינן תמיד נהירות, אף לא לבני הדורות אשר פעלו בסמוך לאירועים. ערפל מכסה פרטים, אירועים ועמדות. כיצד לסלקו, כיצד לחשוף את אשר התרחש היא שאלה מחקרית אשר אינה נופלת בחשיבותה משחזור העבר. האם יכול הקובץ המונח לפנינו לסייע בפענוח קושיה זו? בטרם אפנה להשיב על כך אני מבקש לתאר בקיצור את ההיסטוריה של חקר הערבים והאסלאם, אותו תחום רחב של היסטוריה פוליטית ותרבותית אשר בשני העשורים האחרונים הוקע לא אחת אל עמוד הקלון כאוריינטליזם. חקר פעילותו של הנביא מוחמד והמעבר מן הג'אהליה לאסלאם הנו מדע חדש יחסית. גילו כמאה וחמישים שנים בלבד. השיטות המדעיות אשר משמשות את החוקרים נלקחו מן המחקר הפילולוגי, עיסוק בן מאות שנים, והותאמו על פיו ללימוד תולדות הערבים והאסלאם. הרי כבר בני הרנסנס באיטליה עסקו בהתקנתם של טקסטים יווניים קלאסיים. מאיר יעקב קיסטר משתייך אפוא לאחד הדורות הראשונים של חוקרי ההיסטוריה של שבטי הערבים בתקופת המעבר. במהלכה הם הפכו מגורם שולי, שנדד באזורי הספר של

האימפריה הפרסית-ססאנית ושל האימפריה הנוצרית-רומית (ביוזנטית), לכות הראשי שכוון והנהיג את הח'ליפות האסלאמית – המסגרת הפוליטית שירשה את האימפריות לאחר כיבוש הסהר הפורה על ידי הערבים.

בדבריו הקדמה לקובץ מציב ש' שקד את קיסטר במרכזה של שלשלת מדענים אשר התייחסו אל המסורת האסלאמית במידה לא מבוטלת של ביקורתיות וספקנות בריאה. השמות המובילים בשלשלת מחקר זו ("אֶסְנַאד") הם ולהאוזן, אשר בוגרי בתי הספר התיכוניים בישראל אמורים להכיר, לפחות בעקיפין, את תפקידו בחקר הטקסט המקראי, גולדציהר ושאכט. שנים ארוכות בטרם הייתה הדה-קונסטרוקציה לאופנה ספרותית הם נקטו בשיטה של פירוק המקורות ועיון בשורשי המגמות של כל מסורת וכל תמונת עבר. טענתם העיקרית היא כי טקסטים, גם אם הם מקודשים, משקפים הלכי רוח, אינטרסים ומאבקים. עיון במגמות הפוליטיות והדתיות מאפשר לחוקר, שלשיטתם הנו אובייקטיבי ונטול משוא פנים, לזהות את מקורות עיצוב המסורות הסותרות ואף המנוגדות. זוהי אפוא שיטה של שחזור המבנה ההיסטורי באמצעות פירוקו ללכדים שמהן הורכב. גישה זו מנוגדת תכלית הניגוד למסורת האסלאמית הרואה בעשור השנים של ית'ריב (מדינה 622–632) חיץ בין הג'אהליה לאסלאם. השיטה של שחזור העבר תלחלה גם לספרות המחקר אשר לא אחת נמצא בה הבחנה חדה בין עידן הג'אהליה לבין התקופה האסלאמית.

בקובץ שערך מיכאל לקר ותרגם מן האנגלית קובצו י"ג מחקרים, אשר כתיבתם התפרסה על פני כשלושה עשורים. מחקרים אלה עוסקים בשבטי ערב משלהי המאה השישית ועד למחצית השניה של המאה השביעית (מכה ותמים; אל-ח'ירה; אשת הצורף היהודי מפדכ); בהיסטוריה של הנביא מוחמד (השוק של הנביא; בנו קריזה; הביוגרפיה של מוחמד); בסוגיות פוליטיות ומנהליות (קניין קרקעי; סמכות השלטון); ובהגות דתית ובמנהגים בתקופה האומיית (עלייה לרגל; ציטוט מסורות מפי יהודים; המילה). מיון זה של החיבורים שבקובץ נעשה על ידי (י.פ.); בשום מקום בקובץ לא הוסבר הקריטריון אשר הדריך את מקבציו בבואם להחליט איזה מחמישים המאמרים שפרסם קיסטר מאז שנות השישים יתורגמו ויכונסו. זו גם ההזדמנות להעיר על ליקוי קטן והוא היעדר הפניה לכתב העת או למאסף שבו נתפרסמו המאמרים לראשונה. ראויים קיסטר וקוראיו כי במהדורה הבאה של הקובץ יתוקן הדבר. כן ניתן לשקול צירוף של רשימת כלל מחקרי.

בעיני קיסטר התקופה שבה צמיחת הציביליזציה האסלאמית הייתה עידן שישן וחדש שימשו בו בערבוביה ולא תמיד קל להבחין ביניהם; החדש צמח מתוך הישן. הוא מציג תמונה מורכבת של התפתחות תוך חילוקי דעות. הדייקנות הרבה שבה הוא מציג את הכוחות המתמודדים אכן נושאת בחובה כוח שכנוע רב. תרומתו העיקרית של קיסטר היא בשרטוט הקווים לדמותה של החברה האסלאמית בתקופת ההתגבשות של הקנון

ההגותי והפולחני שלה, כלומר במאות השמינית והתשיעית. תוך בקיאות מפליגה הוא מציג את המסורות המנוגדות, את המנהגים המתנגשים ואת פרק הזמן שבמהלכו לבשו סדרים ישנים שמלה חדשה. הוא ממשיך, כאמור, את שיטתם של מכונני האסכולה של חקר ההיסטוריה הערבית, הקוראן והחדית'. בתחום זה הפליא קיסטר לעשות לא רק בחיבוריו המדעיים, אלא גם כמורה וחוקר. המפגשים הדו-שנתיים על הנושא "מן הג'אהליה לאסלאם" שקיסטר החל בעריכתם והשתתפו בהם *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* שבמערכתו פעל, הם עדות למרץ ולמעוף אשר הקנו לו תהילה. פרס ישראל שהוענק לו ביטא את ההכרה הציבורית שזכה לה.

בשיטת הדיון מאמץ למעשה קיסטר שיח ביקורתי. אמנם נקודת המוצא שלו היא שיטת ביקורת החדית' שסודותיה הונחו על ידי גולדציהר, אולם בניגוד לאחרון, קיסטר אינו מבקש להשתמש בשיטה מדעית זו כדי להציג תמונה מקיפה של קבוצות או התארגנויות. הוא מתמקד בתוכן פעולתן או בפרק מצומצם בהיסטוריה שלהן. את דעתו הביקורתית הוא אינו מביע בחריפות. לטעמו, די בהבאת דעות החוקרים שקדמו לו, בהצגת טיעוניהם ומקורותיהם ובהפרכתם, ולאחר מכן – בהעמדת המבנה החדש. תוך כדי כך הוא משרטט את המקורות שהוליכו אותו למסקנתו החדשה. מתוך דבקות בעקרונות מתודולוגיים בחר קיסטר להימנע מכל דיון בסגנון המוכר במחקר ההשוואתי של מדע הדתות. נקודת מבטו הממוקדת בנחישות היא זו של היסטוריון אשר מתבונן בסוג אחד בלבד של תעודות. הוא היסטוריון של הלשון הערבית. כל יצירה ביניימית נתפסת בעיניו כמקור בכוח לזריעת אור חדש על מגוון של פרשיות מן העבר הרחוק. נדמה לי כי לא ניתן להתחמק כאן מדיון תיאורטי משהו: מה הן אמות המידה שעל פיהן אמור הבוחן את מקורותיו של קיסטר לקבוע את תקפותה של מסורת מסוימת או לבטלה? האם קיים מבחן אובייקטיבי לקבוע מה מדויק ומה שגוי, או שמא המיון מבוסס על השקפת עולם? זו, מכל מקום, אינה מוצגת בשום מקום בחדות ובהירות.

כאמור, הנחת היסוד של קיסטר – המבוססת על שיטתם של ולהאוזן וגולדציהר, אם כי הדבר אינו נאמר בשום מקום באופן מפורש – היא כי על סמך שקלא וטריא ניתן לחשוף את המסורת האמיתית, לגלות את אשר אירע במדויק, לשחזר את העבר כפי שהיה. השקפתו היא כי במרכז כל טיעון עומדת מסורת היסטורית אשר ניתן לשער כי סופרה לפי תומה, או חדית' שאפשר להניח כי לא בא לשרת צרכים סיעתיים מובהקים. כלומר, דיווחי אקראי, מעשיות שסופרו אגב אורחא, הם המשקפים יותר מכל את אשר התרחש באמת. כך למד הקורא על הוויכוחים הבין-מוסלמיים על קדושת ירושלים בתקופה האומיית; על המתח שהתפתח בין המבקשים לבוא אל המנוחה והנחלה לבין חסידי האידיאל הסגפני של הפצת האסלאם. בענפים אחרים של הכתיבה ההיסטורית הותקפה גישה פוזיטיביסטית זו, התקפה שגרמה לה לסגת מן העמדות שבהן החזיקה עד מלחמת העולם השנייה. בחקר האסלאם לא עלה בידי חוקרים רוויזיוניסטים לקעקע

את בכורתה. אסכולת ההגריזים לא השכילה להשתרש וליצור נרטיב אלטרנטיבי.² אך האם כישלון זה פירושו אישוש מוחלט של הגישה הפוזיטיביסטית? התשובה לכך אינה חד משמעית ואיננה פשוטה, אולם לא ניתן להתעלם מן השאלה.

הנאמר לעיל אודות השיטה הקיסטריינית הוא מסקנתי שלי, שכן לכל אורך המאמרים נמנע המחבר מדיון בשיטת המחקר הנקוטה בידו. זו מתבהרת רק בין השיטין של מאמריו ולא בהצהרות ברורות וחותרות. אם אנסה לאפיין בקצרה את עבודתו המדעית של קיסטר אגדירה כשיטה פוזיטיביסטית-פילולוגית. לפי שיטה זו ניתן לשחזר אירוע עבר או להבהיר מסורת אשר הדיווחים אודותיה סותרים וזאת על סמך העקרונות אשר הוצגו בפסקה הקודמת. לשיטתו אין קיסטר מבחין בסוגות או מיון אחר של הכתבים הערביים. תוך עיון קפדני הוא סורק את כל המקורות הערביים העשויים להכיל מידע אודות תקופתו של הנביא מוחמד ועידן הח'ליפות האסלאמית המוקדמת: בתי שיר, חיבורים היסטוריים, ספרות גנאלוגית, חדית'ים, פרשנות קוראן ואחרים. כולם משמשים אותו להשיב על השאלה אשר לבחינתה הוקדש המאמר. לעתים רחוקות הוא עושה זאת תוך התמודדות ישירה עם החוקרים שעל דעתם הוא חולק. לרוב הוא מרמז על אי-הסכמתו עם פרשנות אחרת בהערה מינורית.

השיטתיות המאפיינת את עבודתו של קיסטר, קפדנותו וחריצותו, כמו גם נדיבותו ותמיכתו אינם מקלים על מי שמבקש להשמיע הערות. חוששני כי יש כאלה שאף יראו בהם דברי אפיקורסיות של ממש. במהלך דיון מפותל זה נמנע קיסטר מלהציג את הנחות היסוד המחקריות שלו ואת הסיבות אשר הניעו אותו לדבוק בהן. הנחתו היא כי הקורא ישכיל לאמץ את מסקנותיו על סמך ההוכחות אשר הביא במאמריו. אולם לקורא אשר עורך את היכרותו הראשונית עם מחלוקות פרשניות באמצעות ספרו של קיסטר, אין שיטה זו מובנת מאליה. אף הרצאת הדברים אינה מקלה על הקורא להסיק כי עליו לאמץ השקפה אחת ולדחות פרשנות אחרת. יש להצטער על שהעורך, מיכאל לקר, אשר פרסומיו הרבים מעידים על בקיאותו, לא טרח על חיבור מבוא מתודולוגי שיציג את המתודה הקיסטריינית לעיני הקורא, וכך יקל עליו את חיפושי הדרך במבוך ההיסטוריוגרפי. רשאים אנו לשער כי קהל היעד אשר למענו עמל המתרגם אהרון אמיר אינו נמנה עם הערביסטים או ההיסטוריונים המקצועיים. בשנים האחרונות התחדדה תודעתם של האחרונים בדבר הצורך להתמודד עם סוגיות הכרוכות בשיח העבר. אמנם יש ולעתים ז'רגון פוסט-מודרניסטי מסתיר מעיני הקורא את חריפות הדיון. אולם עורך של קובץ מאמרים אינו יכול להתנער מן הציפייה שיבהיר את שיקוליו ובכלל זה מדוע שחזור עבר בדרך מסוימת על ידי חוקר אחד עדיף על שחזורו בדרך שנקט חוקר אחר.

2 דוגמא לכך יכול לשמש הדיון אודות תפקידה של מכה בג'אהליה (Crone 1987: 168-170); (Rubin 1990: 421).

על מנת להבהיר את טיעוני אשתמש בדוגמא שלארי קונרד (Conrad), חוקר חשוב לחקר ההיסטוריה של האסלאם, השתמש בה בדונו באפשרויות הטמונות בממצא הארכיאולוגי לשם שחזור התרבות האסלאמית הקדומה. כיבושי הערבים הורירו לחצי האי הערבי הון עתק כמו גם כוח עבודה זול. אלה אפשרו לאליטה האסלאמית לשנות תוך שנים ספורות את הטופוגרפיה של מכה ומדינה. תמורה קיצונית ומהירה כל כך אינה יכולה להתרחש בלי לעורר מתחים ואף התנגדות.³ במאמר הבוחן את העושר הרב שנצבר בידי השליט האומיי הראשון, מעאווה, ואת השימוש שזה עשה בו כדי להרחיב את נכסי הנדל"ן שלו, מסתמך קיסטר על תולדות מכה של אבן פאכחי בבואו לפרט את מעשי הבניה של מעאווה בתחומי העיר. לטענת קיסטר "לפי המסורת, מעאווה היה הראשון אשר בנה במכה בתים תוך שימוש בלבנים שרופות ומלט גבס" (Kister 1972: 61-93). מסורת זו אמנם יכולה לשמש, כשם שקיסטר השתמש בה, להוכחת התרחבות עירונית בנווה המדבר של מכה, תוצאה של הזרמת כספים ניכרת שמעאווה כיוון מארצות הסהר הפורה אל המוקד האסלאמי. אולם האם לא ניתן לראות במסורת זו ביקורת עקיפה על מנהגי האומיים ואולי אף להעלות אפשרות שהמחבר ייחס להם מעשים שלא עשו, ועקב כך לדחות את המסורת כהמצאה אנטי-אומיית? (Conrad 1991: 263-282). מה הם כללי הקבלה והדחייה של מסורת היסטורית, מה מניע את הקורא להכריע כי היא מהימנה או שאינה אלא המצאה שאין לה רגליים? על שאלה זו אין בקובץ שלפנינו תשובה חותכת וישירה.

נדמה לי כי מאמרים על קשרי יהודים ומוסלמים ועל התפתחות המסורת של קדושת ירושלים יזכו לציבור קוראים ובוודאי שישמשו בהוראה ובדיונים בכיתה. לצורך זה מן הראוי, אם תודפסנה מהדורות עתידיות של אסופת מאמרים זו, כי יצורף מבוא מתודולוגי מפורט אשר יעסוק בשיטות המחקר השונות, מאפייניה של השיטה הפילולוגית-פוזיטיביסטית ודרכי עבודתו של קיסטר. להערכת, מנקודת המבט של מורה אשר למד בעבר ומלמד בהווה את עבודתו של קיסטר, בהיעדר הקדמה כזאת יתקשו התלמידים אשר למענם נבחר הקובץ להפיק ממנו את מלוא התועלת.

הערה נוספת נוגעת להפניות המחקריות. בהנחה שהאפרטוס המדעי אשר כל מאמר נשען עליו הנו מרכיב מרכזי בעבודתו של קיסטר, פלא בעיני כי המערכת לא נקטה יוזמה לקרבו אל הקורא העברי. הרי לפחות את הציטוטים ומראי המקום ניתן היה לעדכן. אחדים מכתבי היד שקיסטר מבסס עליהם את טיעוניו פורסמו בשנים האחרונות. ההפניה אל מהדורות המצויות על מדפי ספריות האוניברסיטאות הייתה מסייעת לסטודנטים לעקוב אחר מקורותיו של קיסטר. ולבסוף, שיטת התעתיק

3 נקודה זו מוצגת בבהירות רבה במאמרו על כיבוש מדינה בידי יויד בן מעאווה (בשנת 683/63) (Kister 1977: 47-49).

לעברית שננקטה אינה ברורה ומן הראוי לנמקה. הערות אלה לא נועדו להפחית ממאמצי העורך או מתרומתו של הקובץ. בטוחני כי בשנים הבאות יידרשו התלמידים לעיין בו במגוון של קורסים. בהנחה כי פרסום אסופת מאמרים ותרגומה היא הזדמנות נאותה לחלץ את השיח המחקרי מן הגומחה הצרה של קהילת קוראי כתבי העת המקצועיים ולפתוח אותו לציבור רחב יותר של מתעניינים, יש מקום ליתר מעורבות של העורכים ביצירת תנאי נגישות ידידותיים למשתמש.

יהושע פרנקל

ביבליוגרפיה

- נבו, יהודה, 1982. "כתובות ערביות מן הנגב: כתובת אלְרֻד בן סאלם משנת 112 להג'רה (730-731 למניין)", טבע וארץ כ"ד: 214-218.
- רובין, זאב, 1988. "על מאויה מלכת הסאראקאנים", קתדרה 47: 25-49.
- שרון, משה, 1981. "כתובות סלע קדומות", נספח לישיעוהו לנדד, מפת הר נפחה 196, ירושלים, 1-12.
- Conrad, L. I., 1991. "Historical Evidence and the Archeology of Early Islam", in: S. Seikaly, R. Baalbaki and F. Dodd (eds.), *Quest for Understanding: Arabic and Islamic Studies in Memory of M. H. Kerr*, Beirut, 263-282.
- Crone, Patricia, 1987. *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Princeton.
- Kister, M. J., 1965. "The campaign of Huluban", *Le Museon* 78: 425-436.
- Kister, M. J., 1972. "Some Reports Concerning Mecca from Jahiliyya to Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 15: 61-93.
- Kister, M. J., 1977. "The Battle of the Harra: Some Socio-Economic Aspects", in: M. Rosen-Ayalon (ed.), *Studies in Memory of Gaston Wiet*, Jerusalem, 33-51.
- Rubin, U., 1990. "Meccan Trade and Quranic Exegesis (Quran 2: 198)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 53: 421-428.
- Sharon, Moshe, 1990. "Arabic Inscriptions from the Negev", in: *Ancient Rock Inscription: Supplement to Map of Har Nafha* 196, Jerusalem, 9-35.
- Sharon, Moshe, 1992. "The Praises of Jerusalem as a Source for the Early History of Islam", *Bibliotheca Orientalis* 49: 56-67.